

УДК 94:[271.222-726.1(438)]“1945/1989”

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИЩОГО КЕРІВНИЦТВА ПОЛЬСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 1945–1989 рр.

Марина ХОМИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи

Досліджено діяльність вищого керівництва Польської Автокефальної Церкви після Другої світової війни і до 1989 р. Проаналізовано найважливіші біографічні відомості, функціональний внесок у розвиток конфесії, стосунки з владою Польської Народної Республіки. Висвітлено процес реорганізації релігійної інституції крізь призму впливу її ієрархів.

Ключові слова: християнство, православ'я, Польська Автокефальна Православна Церква, ієрархія, митрополит

У повноцінному функціонуванні будь-якої церковної інституції вагомому роль відіграє її управління. У Польській Автокефальній Православній Церкві (далі ПАПЦ) його здійснюють Собор Єпископів і митрополит, що зосереджують всю повноту влади. Із патріархом узгоджуються лише найважливіші організаційні питання.

Питання діяльності вищого керівництва ПАПЦ спеціально не вивчалось в науковій літературі. Загальні відомості про вищих єрархів у контексті висвітлення історії ПАПЦ після Другої світової війни до 1989 р. містяться у працях Л. Адамчука¹, А. Міроновича², К. Урбана³.

Джерельну базу цієї студії сформували матеріали періодичних видань, зокрема газет “Воскресное чтение”⁴ (Варшава), “Вісник православної митрополії в Польщі” (Варшава)⁵, журналів “Церковный вестник” (Варшава)⁶, “Журнал Московской Патриархии” (Москва)⁷, “Церковный Календар” (Сянік⁸, Варшава⁹). На сторінках цих часописів наведено різні біографічні замітки, хвалебні відгуки, некрологи й інші публікації, що дають змогу якнайповніше висвітлити персональний склад місцеблюстителів митрополичого престолу у Варшаві.

Метою дослідження є вивчити діяльність вищої ієрархії ПАПЦ у 1945–1989 рр. крізь призму найважливіших біографічних відомостей, основних функціональних кроків на посаді, їхніх стосунків зі світською владою.

В історії ПАПЦ цього періоду митрополичу кафедру займали Макарій (Оксіюк) – 1951–1961 рр.; Тимофій (Шреттер) – 1961–1962 рр.; Юрій (Коренистов) – 1962–1965 рр.; Стефан (Рудик) – 1965–1969 рр.; Василій (Дорошкевич) – 1970–1998 рр.¹⁰

Ключову роль у розвитку Православної церкви в Польщі в першій половині ХХ ст. відіграв митрополит Діонісій. Саме він, як очільник Церкви, підпорядкованої Московській патріархії, домігся її автокефалії. Митрополит Діонісій

(Костянтин Миколайович Валединський) народився 4 (16) травня 1876 р. в м. Муром Владимирської губернії, у священничій родині¹¹. Богословську освіту здобув у духовних семінаріях Уфи (1896) і Казані (1900)¹². Згодом прийняв чернечий постриг, став професорським стипендіатом і вже через рік отримав ступінь магістра богослов'я¹³. У 1901 р. його призначили інспектором Холмської духовної семінарії, де впродовж 1902–1911 рр. працював ректором. У 1911 р. отримав сан архімандрита і посаду настоятеля Руської посольської церкви у Римі¹⁴.

Указ Святійшого Синоду поставив архімандрита Діонісія в 1913 р. Крем'янецьким єпископом. Хіротонію провів Вселенський патріарх Григорій IV 21 квітня 1913 р. в храмі Почаївської лаври¹⁵. Саме після цього призначення владика особливо зацікавився українським православним населенням¹⁶. Опинившись в епіцентрі складної міжконфесійної ситуації, Діонісій став її активним учасником. Він очолив Холмську єпархію, яка зазнала катастрофічних втрат від евакуації на початку Першої світової війни¹⁷.

У 1918 р. патріарх Тихон доручив єпископу Діонісеві організувати Поліську єпархію, кафедру якої розмістили в Пинську¹⁸. Крім того, він й надалі займався вирішенням проблем Холмської єпархії, не пориваючи з Крем'янецькою¹⁹. Упродовж 1920 р. адміністративне втручання єпископа поширювалося лише на окремі повіти Волині, а саме Крем'янецький, Рівенський, Дубенський і Луцький. Відтоді зарекомендував себе як людина та душпастир, не байдужий до національних прагнень парафіян-українців, закликав до поступової українізації Церкви²⁰.

Унаслідок установа нових державних кордонів за Ризьким мирним договором 1921 р. між Польщею і СРСР, Крем'янецький єпископ опинився в юрисдикції архієпископа Георгія (Ярошевського), який був главою Православної церкви в Польщі. Після загибелі Георгія (його застрелив колишній ректор Холмської духовної семінарії архімандрит Смарагд (Латишенков)²¹ у 1924 р. отримав митрополичий титул²². Подальше архіпастирське служіння засвідчило важливу роль у життєдіяльності ПАПЦ за різних умов та обставин. Окрім дипломатичного хисту, міжконфесійної гнучкості, догматичної безкомпромісності²³ і спритного розуму, єрарх умів скористатися ситуацією і залюбки ризикував, якщо за цим стояла визначена мета. Попри юрисдикційні перепони, Варшавський митрополит узяв активну участь у відродженні Української Автокефальної Православної Церкви на Волині. Так він продемонстрував свою небайдужість й духовну прив'язаність до українських земель. Водночас спровокував дещо парадоксальну ситуацію, коли українську національну церкву проголосив єрарх російського походження на території Польської держави²⁴.

За нових політичних умов, які настали після Другої світової війни, Православна церква в Польщі в 1948 р. вимушено зрекласть автокефалії, яку надав Вселенський патріарх ще в 1924 р. Натомість, вона отримала іншу, але вже з рук Московської патріархії. Для митрополита Діонісія такий поворот подій мав катастрофічні

наслідки – його позбавили митрополичого сану. Проте, він не змирився з роллю відступника і розкольника й звернувся із покайним листом до патріарха Алексія²⁵. Цей жест був символічний й засвідчував принциповість Московського релігійного центру. Невдовзі канонічне спілкування єрарха з Матір'ю-Церквою відновилося. Йому повернули митрополичий сан, але без титулу “Блаженніший”²⁶. Діонісій (Валединський) помер 15 березня 1960 р., у віці 84 років, у Варшаві. Похований на Вольському православному цвинтарі. ПАПЦ щорічно вшановує його ім'я в день смерті, чим засвідчує визнання заслуг митрополита в розбудові Церкви²⁷.

Після отримання другої автокефалії й зміщення митрополита Діонісія “на заслужений відпочинок”²⁸, постала проблема, кого призначити на нового очільника Церкви. За Канонічними правилами для того, щоб обрати митрополита, необхідно подати на розгляд Собору єпископів кандидатури щонайменше трьох чинних архієреїв. Тоді їх було лише двоє – єпископи Тимофій і Юрій. З огляду на це Церквою опікувався аж до приїзду Макарія у 1951 р. Єпископський Собор, який очолив Тимофій²⁹.

Архієпископ Тимофій (Георгій Іванович Шреттер) народився 16 травня 1901 р. у с. Томахів, на Рівенщині. У 1919 р. закінчив Острозьку гімназію. Після військової служби вступив на православний богословський факультет Варшавського університету, де в 1930 р. здобув ступінь магістра богослов'я. Того ж року його висвятив священником Острозький єпископ Симеон у Свято-Успенській Почаївській Лаврі³⁰. Через вісім років Священний Синод ПАПЦ рекомендував протоієрея Георгія до возведення в єпископський сан. 12 листопада 1938 р. він прийняв чернечий постриг з іменем Тимофій, а наступного дня архієпископ Волинський і Крем'янецький Алексій висвятив його в архімандрити. Згодом єрарх отримав благословення митрополита Діонісія на зайняття Люблінської єпископської кафедри³¹. Тимофій став першим, хто досяг такого високого духовного сану з-поміж вихованців богословського факультету Варшавського університету³². Відразу після Другої світової війни став Білостоцьким архієпископом (1946). Як найстарший по хіротонії, зайняв посаду заступника митрополита Варшавського і всієї Польщі³³. Невдовзі, після вимушеного відходу від церковних справ владики Діонісія, очолив ПАПЦ. Він бачив істотні недоліки в організації Церкви, мав багато планів щодо їх усунення. Проте погане здоров'я і передчасна смерть не дозволили втілити задуми в життя. Саме тому, найрадикальнішою реформою стала відмова від попередньої автокефалії і підпорядкування Московській патріархії³⁴.

Від 1951 рр. Тимофій був заступником нового Варшавського митрополита Макарія³⁵. Через від'їзд владики лікуватися за кордоном в 1960 р., знову став місцеблюстителем митрополичого престолу³⁶. Відтак 12 серпня того ж року відзначив 30-річчя свого чернечого служіння. З цього приводу у Варшавському соборі єпископ Більський Василій відслужив урочистий молебень³⁷. Серед досягнень митрополита Тимофія варто відзначити працю на освітянській ниві,

як викладача Християнської богословської академії. Він також активно працював у екуменічній і миротворчій сферах³⁸. Дня 20 травня 1962 р. о 18.45 год. владика помер³⁹. У некролозі зазначено про велику любов до книг, гарну пам'ять, добрий характер і природну делікатність, що давало підстави для зловживань з боку оточення і глибоко емоційно вражало єпарха⁴⁰.

Блаженніший митрополит Макарій (Михайло Федорович Оксіюк) народився 17 вересня 1884 р. на Підляшші. Після закінчення в 1901 р. Варшавського духовного училища вступив до Холмської духовної семінарії. Згодом продовжив навчання в Київській духовній академії, де в 1912 р. отримав ступінь кандидата богослов'я⁴¹. У 1917 р. затверджений екстраординарним професором Київської духовної академії. Там він займався викладацькою та суспільною діяльністю. Після трагічної загибелі дружини професор вирішив прийняти духовний стан. Після висвячення 5 липня 1942 р., став парафіяльним священником у Києві⁴². В квітні 1945 р. Указ Московського патріарха Алексія й Священного Синоду надав Михайлові (Оксіюку) кафедру Львівського і Тернопільського єпископа і вже 20 квітня його постригли в ченці під іменем Макарій⁴³.

За активну участь у проведенні Собору 6–8 березня 1946 р. у Львові отримав сан архієпископа й титул священноархіємандрита Свято-Успенської Почаївської Лаври. Від 1948 р. очолював Мукачевсько-Ужгородську єпархію⁴⁴. Собор єпископів Православної церкви в Польщі від 6 липня 1951 р. ухвалив прийняти архієпископа Макарія під юрисдикцію Польської церкви, а наступного дня його обрали очільником ПАПЦ. Урочиста інтронізація відбулась за присутності представників інших православних церков. Від імени Російської Православної Церкви промовляв Патріарший Екзарх всієї України, який побажав нововисвяченому митрополитові бути “таким же сонечком, що зігріває серця православних Польщі, яким він був для парафіян Західної України й Закарпаття”⁴⁵.

Митрополит Макарій долучився до організації церковно-адміністративної системи. За його сприяння відкрито нові храми, здебільшого на теренах Західної Польщі, деякі з них освячував сам владика. За час митрополичого служіння Макарій відвідав усі єпархії, сприяв численним реставраційним роботам у Яблочинському Свято-Онуфріївському та Свято-Марфо-Маріїнському монастирях і кафедральному соборі у Варшаві, храмах на провінції⁴⁶.

Особливе місце в діяльності першоєпарха займало сприяння освітній роботі Церкви. Зокрема, Варшавська духовна семінарія зазнала якісних змін: розширена програма, продовжений термін навчання, покращились матеріальні умови. У грудні 1957 р. почалися заняття на православному факультеті Християнської богословської академії, поживавився обмін студентами з Московською та Ленінградською духовними академіями⁴⁷.

Митрополит Макарій ініціював видання “Церковного Вісника”, де був головним редактором. У цьому двомовному часописі часто публікував свої статті. Не хетував й налагодженням екуменічних стосунків й брав активну участь у русі

“за мир у всьому світі”, приймав різноманітні делегації, часто здійснював закордонні поїздки. За таку активну діяльність Антіохійський патріарх нагородив його орденом св. Петра і Павла (“Гранд Офісьє”). Чин нагородження здійснив 6 серпня 1960 р. митрополит Ілля (Карамома)⁴⁸.

Наприкінці 1960 р. різко погіршилося здоров’я владики. За таких умов він залишив митрополічу кафедру і виїхав на лікування спочатку до Москви, а згодом до Одеси⁴⁹. Проте, це була вимушена відпустка, попередньо спланована в урядових колах. Адаже зверхник ПАПЦ від самого початку своєї душпастирської діяльності не влаштував світську владу. Він не лише не виконав, покладених на нього зобов’язань, але й привів Церкву до стагнації, що почало проявлятися після 1956 р. Усунути Макарія з посади було проблематично, бо урядовці мали звернутися за допомогою до офіційної Москви. Запрошення на лікування до СРСР, що пролунало від патріарха Алексія, тоді було зручним вирішенням проблеми⁵⁰. За дивним збігом обставин, митрополит таки поплатився власним здоров’ям і зрештою життям. Помер він 2 березня 1961 р. в Одесі⁵¹.

На початку 1957 р. в урядових колах почалися суперечки щодо вибору нового митрополита. Висловлювалися найрізноманітніші пропозиції. Найвірогіднішою була версія, що митрополічу кафедру повинен зайняти єпископ Тимофій. Проте, помилившись одного разу, влада не поспішала затверджувати єрарха. Це призвело до найтривалішої в історії ПАПЦ перерви у виборі митрополита. Врешті-решт у 1965 р. ним став єпископ Стефан. Він заслужив прихильність завдяки пожвавленню православної місіонерської діяльності на Прикарпатті⁵².

До обрання нового митрополита Стефана обов’язки очільника Церкви в 1962–1965 рр. виконував Лодзький і Познанський архієпископ Юрій⁵³. Він, Олексій Васильович Коренистов народився 14 березня 1900 р. у Санкт-Петербурзі в родині торговця⁵⁴. Після жовтневого перевороту в Російській Республіці покинув країну. Від 1 січня до 21 вересня 1921 р. згаданий у документації Торунського табору інтернованих як фельдшер⁵⁵. Роком пізніше вступив до Віленської духовної семінарії, згодом перевівся до Волинської духовної семінарії (1923), яку закінчив у 1924 р. Тоді ж його постриг у ченці під іменем Георгій Пинський і Поліський єпископ Олександр (Іноземцев)⁵⁶. У 1930 р. йому вдалося отримати польське громадянство, а через рік – закінчити Варшавську богословську академію зі ступенем магістра богослов’я⁵⁷. У 1931–1932 рр. перебував на парафіях у Радомі та Кельцях, у зв’язку з тим, що значну частину православних церков зайняли римо-католики, богослужіння відбувались у приватних будинках. У 1933 р. продовжив пастирське служіння у Львові (парафія св. Георгія). Там він пробув дванадцять місяців і до 1935 р. залишався ігуменом у Жировицькому монастирі. Далі призначений настоятелем приходу в м. Лунинець на Поліссі. Як архімандрит від 1938 р. входив до складу Поліської духовної консисторії у Пинську⁵⁸.

На Соборі українських автокефальних єпископів у м. Пинськ (8–10 лютого 1942 р.), який спровокувало рішення митрополита Діонісія встановити Тимчасову

адміністрацію Автокефальної Православної Церкви на звільнених українських землях, архієпископи Олександр (Іноземцев) і Полікарп (Сікорський) хіротонізували архімандрита Юрія в єпископи Української Автокефальної Православної Церкви⁵⁹. Через причетність до цієї скандальної справи визнання його єпископського сану відбулося аж 31 грудня 1947 р.⁶⁰

У квітні 1948 р. єрарх став членом Тимчасової управлінської ради ПАПЦ, яку очолив Тимофій (Шреттер), а у червні того ж року як учасник спеціальної делегації Польської Православної Церкви відвідав Московського патріарха Алексія, щоб просити його благословення на надання Церкві автокефалії⁶¹. Як єпископ Лодзький підписав “Акт про об’єднання Польської Православної Церкви з Російською Православною Церквою і дарування їй автокефалії”⁶².

Після єпархіально-парафіяльної реорганізації в 1951 р. Собор Єпископів ПАПЦ перейменував Лодзько-Вроцлавську єпархію у Лодзько-Познанську й остаточно закріпив її адміністративні межі⁶³. Оновлену єпархію очолив Юрій (Коренистов). На цій посаді він перебував до кінця життя⁶⁴ (з перервами у 1962–1965 рр. та березні – січні 1969–1970 рр., коли виконував обов’язки очільника Церкви до обрання нового митрополита)⁶⁵. Виконуючи обов’язки митрополита, продовжував втілювати в життя напрацювання попередників. Період його головування характеризувався активними пошуками вигідного кандидата на зайняття Варшавської кафедри, який би влаштував і церковну, і світську владу. Саме тому єрарх не мав права впроваджувати серйозні реформи, а лише пильнував внутрішній порядок⁶⁶. Його кандидатуру не розглядали, коли шукали нового митрополита, бо він прихильно ставився до Римо-Католицької Церкви. Тому побоювалися, що священнослужитель міг “відіграти роль православного Вишинського”⁶⁷. Помер єпископ Юрій 16 листопада 1979 р. у Лодзі⁶⁸.

Стефан (Рудик) народився 27 грудня 1891 р. в с. Майдан Липовецький на Львівщині в селянській родині. У 1911 р. вступив до Волинської духовної семінарії. Згодом продовжив навчання в Духовній семінарії в Орлі, яку закінчив у 1915 р. Став священником й душпастирював на сільських парафіях⁶⁹. Від початку 1920-х рр. був корпусним військовим священником Польської армії. Служив у Торуні, працював у Катовіцах і Кракові. Після смерти дружини в 1942 р. прийняв чернечий постриг. Згодом рукопокладений у сан архімандрита й став настоятелем Александро-Невської церкви в Лодзі. На цій посаді залишався до 1953 р.⁷⁰ Відтак 9 грудня 1952 р., Собор Єпископів ПАПЦ призначив архімандрита Стефана очільником Вроцлавсько-Щецінської єпархії. В 1961 р. був висвячений у сан архієпископа й переведений на Білостоцько-Гданську кафедру, яку займав аж до свого митрополичого призначення⁷¹.

Архієпископ Стефан багато уваги приділяв пастирській діяльності. Слідкував, щоб духовенство і парафіяни дотримувалися дисципліни. Проте, в біографічних описах та некрологах найбільше акцентується увага на 1943–1953 рр. його життя і душпастирства. Йдеться про служіння в Лодзі та Вроцлавсько-Щецінській єпархії, де він зарекомендував себе як талановитий організатор й

гідний священнослужитель⁷². Митрополит помер 26 травня 1969 р. у віці 78 років. Причиною смерти став інфаркт, що настав у лікарні, доки ерарха готували до операції з видалення грижі⁷³.

Після смерти другого зверхника ПАПЦ довгої перерви у виборі наступника не було. Вже 24 січня 1970 р. Варшавську митрополичу кафедру заступив Василій (Дорошкевич). Він народився 15 березня 1914 р. в с. Ціси (Підляське воєводство)⁷⁴. До початку Другої світової війни навчався в Польщі. Майже двадцятиліття був парафіяльним священником на Білосточчині⁷⁵, у 1959–1961 рр. – вікарій у Варшавсько-Більській єпархії, а в 1961–1970 рр. очолював Вроцлавсько-Щецінську єпархію⁷⁶.

Дня 1 березня 1970 р. Блаженніший митрополит Василій урочисто увійшов у свій митрополичий собор, прийняв білий клобук, другу панагію, і пам'ятний ерусалимський митрополичий жезл. Ці дії засвідчили початок інтронізації третього офіційного зверхника ПАПЦ⁷⁷. Для участі в урочистостях до Варшави прибули численні закордонні делегації. Гостей приймали декілька днів. У храмах відбувалися урочисті Літургії, присвячені обранню нового митрополита. Святійший патріарх всієї Грузії Католикос нагородив архієпископа Василя орденом св. Рівноапостольної Ніни, просвітительки Грузії⁷⁸.

Новобраний митрополит розпочав діяльність, що мала сприяти розвитку ПАПЦ у вигідному провладному контексті. Він не оминав жодної церковної сфери. У видавничій справі відбулися якісні зміни, що проявилися у збільшенні кількості офіційних періодичних видань Церкви, збагаченні їх зовнішнього вигляду й змісту. Ці видання стали винятково двомовними і друкувалися російською і польською⁷⁹.

До заслуг митрополита варто зарахувати й заснування двох нових єпархій наприкінці 1980-х рр.: Перемишльсько-Новосанчівської у 1983 р. і Люблінсько-Холмської у 1989 р. Це сприяло розвитку й зміні церковно-адміністративної мережі, яка усталилася на тривалий час.

На початку 1970-х рр. вийшов друком журнал “Церковний Календар”, також двомовний, але вже українсько-польський⁸⁰. Наприкінці 1980-х рр. отримала дозвіл видавати свій періодичний орган Перемишльсько-Новосанчівська єпархія, цього разу винятково україномовний⁸¹. Митрополит Василій став першим зверхником ПАПЦ після 1948 р., якому вдалось довгий час обіймати цю посаду. Він займав митрополичу кафедру аж до 1998 р. На його душпастирське управління припали важливі історичні й політичні зміни не лише на території Польщі, але й в Європі.

Отже, після закінчення Другої світової війни важливою в діяльності ПАПЦ була проблема нестачі компетентних кадрів для розвитку Церкви. Ситуація не покращувалася аж до кінця 1950-х рр. Крім відповідної богословської освіти та архіпастирського досвіду священнослужителі повинні були задовольняти вимоги світської влади Польської Народної Республіки. Через численні недоліки в інтенсивному процесі відновлення Православної церкви в Польщі, першоєрархи

довго не затримувались на Варшавській митрополичій кафедрі. Лише Блаженнішому митрополитові Василеві вдалося утримати церковну владу в своїх руках на вісімнадцять років і перебувати на посаді до становлення незалежної демократичної Польської держави.

THE ACTIVITY OF GOVERNMENT OF THE POLISH AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN 1945–1989 YEARS

Maryna KHOMYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of History of the Central and Eastern Europe

The activity of Government of the Polish Autocephalous Orthodox Church after the Second World War is analyzed in this article. The author analyzed the most important biographical information. The author also showed the process of reorganization of the religious institutions.

Key words: Christianity, Orthodoxy, Polish Autocephalous Orthodox Church, hierarchy, Metropolitan

¹ Adamczuk L., Mironowicz A. Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś. / L. Adamczuk, A. Mironowicz – Warszawa, 1993. – 179 s.

² Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX–XX wieku. / A. Mironowicz–Białystok, 2005. – 457 s.

³ Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. / K. Urban – Kraków: Nomos, 1996. – 370 s.

⁴ Воскресное чтение. – 1931. – № 52.

⁵ Вестник православной митрополии в Польше. – №3 – 4. – 1923.

⁶ Cerkownyj wiadnik. – 1960. – №8.; 1962. – №6; 1969. – №5; 1970. – №3; 1973. – №6; 1975. – №4.

⁷ Журнал Московской Патриархии. – 1948. – №7; 1950. – №8; 1960. – № 5; 1961. – №4.

⁸ Церковний Календар. – 1989.

⁹ Церковний Календар. – 1975.

¹⁰ Cerkownyj wiadnik. – 1970. – S. 7 – 8.

¹¹ Митрополит Дионисий // Журнал Московской Патриархии. – 1960. – № 5. – С. 47.

¹² Двадцать лет тому назад. К биографии Блаженнейшего Митрополита Дионисия // Воскресное чтение. – 1931. – № 52. – С. 757.

¹³ Хомич М. Діонісій (Валединський) і його заходи щодо відновлення Української Автокефальної Православної Церкви у 1941–1944 рр. / М. Хомич // Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво. – Львів: ЛПБА УПЦ КП, 2014. – С. 156.

¹⁴ Двадцать лет тому назад. – С. 757.

¹⁵ Архієпископъ Алексій. Къ истории православной церкви въ Польшѣ за десятилѣтіе пребывания во главѣ ея Блаженнѣйшаго Митрополита Діонисія (1923–1933). / Архієпископъ Алексій – Варшава. – 1933. – С. 33.

¹⁶ Dudra S. Metropolita Dionizy wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w cerkwie prawosławnej w Polsce w latach 1918–1939 / S. Dudra // Історичний архів. – 2012. – Вип. 8. – С. 30.

¹⁷ Кукурудза А. Єпископ Діонісій (Валединський) в міжконфесійних колізіях 1918–1921 рр. / А. Кукурудза // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. – К., 2010. – С. 24–25.

¹⁸ Митрополит Дионисий. – С. 47.

¹⁹ Кукурудза А. Єпископ Діонісій (Валединський) в міжконфесійних колізіях 1918–1921 рр. / А. Кукурудза – С. 25.

²⁰ Там само. – С. 25 – 26.

- ²¹ Убийство Высокопреосвященнаго Митрополита Георгія // Вестник православной митрополіи в Польше. – №3 – 4. – 1923. – С. 13.
- ²² Митрополит Дионисий. – С. 47.
- ²³ Кукурудза А. Митрополит Діонісій (Валединський) та “забута” Бернська загальнохристиянська конференція 1926 р. / А. Кукурудза // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. К. 1. – Львів: Логос, 2013. – С. 661.
- ²⁴ Хомич М. Відродження Української автокефальної православної церкви у 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Рівненської області) / М. Хомич // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Кн. 1. – Львів: Логос, 2013 – С. 686–687.
- ²⁵ Митрополит Дионисий. – С. 48.
- ²⁶ Там само. – С. 49.
- ²⁷ Со святыми упокой. // Церковный вестник. – 1975. – №4. – С. 23.
- ²⁸ Cerkownyj wiestnik. – 1970. – S. 7.
- ²⁹ Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970... – S. 207.
- ³⁰ Грыцуняк М. Памяти почившего первосвятителя / М. Грыцуняк // Церковный вестник. – 1962. – № 6. – С. 4–5.
- ³¹ Там само. – С. 6.
- ³² Грыцуняк М. Памяти почившего первосвятителя... – С. 6.
- ³³ Там само. – С. 8.
- ³⁴ Там само. – С. 8.
- ³⁵ 30-летие священства Архиепископа Тимофея // Cerkownyj wiestnik. – 1960. – № 8. – S. 3.
- ³⁶ Ibid. – S. 8.
- ³⁷ 30-летие священства Архиепископа Тимофея. – S. 3.
- ³⁸ Грыцуняк М. Памяти почившего первосвятителя... – С. 8.
- ³⁹ Там само. – С. 2.
- ⁴⁰ Там само. – С. 9.
- ⁴¹ Мирошниченко М. Предстоятель православной церкви в Польше Митрополит Макарий / М. Мирошниченко // Журнал Московской Патриархии. – 1961. – №4. – С. 52.
- ⁴² Там само. – С. 52.
- ⁴³ Бецко С. Пам’яті владыки Макарія / С. Бецко // Світло Православ’я. – 2011. – №2 – С. 11.
- ⁴⁴ Там само. – С. 53.
- ⁴⁵ Мирошниченко М. Предстоятель православной церкви в Польше Митрополит Макарий... – С. 54.
- ⁴⁶ Там само. – С. 55.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само..
- ⁴⁹ Бецко С. Пам’яті владыки Макарія... – С. 12.
- ⁵⁰ Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945 – 1970. – S. 207.
- ⁵¹ Мирошниченко М. Предстоятель православной церкви в Польше Митрополит Макарий... – С. 56.
- ⁵² Ibid. – S. 218.
- ⁵³ Ibid. – S. 8.
- ⁵⁴ Adamezyk L., Mironowicz A. Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś... – S. 92.
- ⁵⁵ Jerzy (Korenistow) // <http://www.rzezbionecialo.biz/2013/09/04/jerzy-korenistow>.
- ⁵⁶ Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950 гг. / А. Свитич, К. Фотиев – М., 1997. – С. 131.
- ⁵⁷ Архиепископ Георгий (Коренистов Алексей Васильевич) (Jerzy (Korenistow)) (1900–1979) // <http://www.zarubezhje.narod.ru>.
- ⁵⁸ Jerzy (Korenistow) // <http://www.rzezbionecialo.biz/2013/09/04/jerzy-korenistow>.
- ⁵⁹ Свитич А., Фотиев К. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии... – С. 286.
- ⁶⁰ Jerzy (Korenistow) // <http://www.rzezbionecialo.biz/2013/09/04/jerzy-korenistow>.

⁶¹ Представители Польской Православной Церкви о своем посещении Москвы // Журнал Московской Патриархии. – 1948. – №7. – С. 16 – 18.

⁶² *Ведерников А.* Внутреннее дело Польской православной церкви / А. Ведерников А. // Журнал Московской Патриархии. – 1950. – №8. – С. 44.

⁶³ *Urban K.* Kościół prawosławny w Polsce... – S. 157.

⁶⁴ *Mironowicz A.* Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX–XX wieku. / *A. Mironowicz* – S. 266–267.

⁶⁵ *Adameczyk L., Mironowicz A.* Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś... – S. 88–90.

⁶⁶ *Mironowicz A.* Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX–XX wieku... – S. 266.

⁶⁷ *Jerzy (Korenistow)* // <http://www.rzezbionecialo.biz/2013/09/04/jerzy-korenistow>.

⁶⁸ *Adameczyk L., Mironowicz A.* Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś... – S. 92.

⁶⁹ *Савва.* Кончина первоиерарха православной церкви в Польше / *Савва* // Церковный вестник . – 1969. – №5. – С. 4.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. – С. 6.

⁷² Вместо венка на могилу почившего первосвятителя Блаженнейшего митрополита Стефана // Церковный вестник . – 1969. – № 5. – С. 10 – 11.

⁷³ *Савва.* Кончина первоиерарха православной церкви в Польше / *Савва* // Церковный вестник. – 1969. – №5. – С. 2.

⁷⁴ *Adameczyk L., Mironowicz A.* Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś... – S. 92.

⁷⁵ *Романчук С.* Интронизация Блаженнейшего Василия, Митрополита Варшавского и всея Польши / *С. Романчук* // Церковный вестник. – 1970. – № 3. – С. 16.

⁷⁶ *Adameczyk L., Mironowicz A.* Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś... – S. 88–90.

⁷⁷ *Романчук С.* Интронизация Блаженнейшего Василия, Митрополита Варшавского и всея Польши... – С. 3.

⁷⁸ Там само. – С. 8.

⁷⁹ Церковный вестник. – 1973. – № 6.

⁸⁰ Церковный календар. – 1975. – 22 с.

⁸¹ Церковный календар. – 1989. – 128 с.